

KAZAK KAHRAMANLIK MASALLARINDA BATIR KİMLİĞİNİN İNŞASI: YOLCULUK, AT VE KOLEKTİF HAFIZA İLİŞKİSİ

QOZOQ QAHRAMONLIK ERTAKLARIDA BOTIR O‘ZLIGINING SHAKLLANISHI: SAFAR, OT VA KOLLEKTIV XOTIRA MUNOSABATI

Dr. Yerlan ZHIYENBAYEV*

* Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Filolojisi
Bölümü Öğretim Üyesi. Türkistan / Kazakistan. Eposta: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz

Erkanat BEIBIT**

**Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Tıp Ana Bilim Dalı. Türkistan /
Kazakistan. Eposta: erbeybit@gmail.com

Özet. Bu çalışmada geleneğinin kurucu metinleri arasında yer alan *Akjan Batır*, *Altın Aydar*, *Boz Atlı Boran Batır* ve *Baygulan* adlı kahramanlık masalları; kişi, mekân ve zaman unsurları düzleminde analitik bir incelemeye tabi tutulmuştur. Araştırmanın temel amacı, bu üç anlatı bileşeninin Kazak ulusal kimliğinin ve “batırlık” kurumunun inşasındaki yapısal ve işlevsel rollerini disiplinlerarası bir metodolojiyle ortaya koymaktır. Çalışmada metinlerin tahlili amacıyla Vladimir Propp’un masal morfolojisi, Joseph Campbell’ın monomit kuramı, Mircea Eliade’nin kutsal-dindışı alan teorisi, Carl Gustav Jung’un arketipsel eleştirisi, Jan Assmann’ın kültürel bellek felsefesi ve Nurullah Çetin’in edebi metin tahlili modeli sentezlenerek kullanılmıştır.

Elde edilen bulgulara göre; kişi unsurları bağlamında kahramanlar, bireysel/ham kimliklerinden sıyrılarak kamusal sorumluluk üstlenen ideal birer “batır” prototipine dönüşmekte; düşman figürleri (dev, jeztırnak, mıstan kempir) kolektif düzeni tehdit eden kaosu veya iç ihanet odaklarını somutlaştırmakta; at kültü ise kahramanın rasyonel aklını ve stratejik dehasını imleyen bir alter-ego işlevi görmektedir. Mekân unsurları düzeyinde, anlatıların profan (güvenli/oba) ve sakral (tekinsiz/yaban) alan dikotomisi üzerine kurulduğu; “derya/su” unsurunun ontolojik bir vaftiz eşiği, “Akşahan Dağı” ve “taş kesilme” motifinin ise nefis terbiyesi ile toplumsal direncin çelikleştiği birer kuluçka mekânı olduğu saptanmıştır. Zaman unsurları açısından ise kronolojik zamanın askıya alınarak anlatının hafızayı diri tutan mitolojik bir “erte zaman” (mutlak geçmiş) dilimine yerleştirildiği, kriz anlarında bükülen zamanın serüven sonunda düzenlenen ve kozmik restorasyonu simgeleyen “büyük toy” ritüeliyle yeniden yapılandırıldığı neticesine ulaşılmıştır. Sonuç olarak Kazak kahramanlık masallarında kişi, mekân ve zaman unsurlarının salt birer kurmaca dekor olmadığı, göçebe bozkır ontolojisinin değerler sistemini nesilden nesile aktaran semiyotik ve ideolojik birer kod sistemi olduğu ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kazak Halk Edebiyatı, Kahramanlık Masalları, Batır Kimliği, Kültürel Hafıza, Kozmik Eşik, Döngüsel Zaman.

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda an'ananing asos soluvchi matnlari qatoridan joy olgan "Aqjan botir", "Oltin aydor", "Bo'z otli Boron botir" va "Boyg'ulan" nomli qahramonlik ertaklari shaxs, makon va zamon unsurlari doirasida tahliliy o'rganishga tortildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — ushbu uchta syujet komponentining qozoq milliy o'zligi va "botirlik" institutining shakllanishidagi tarkibiy (struktural) va funksional rollarini fanlararo metodologiya asosida ochib berishdan iborat.

Ishda matnlarni tahlil qilish maqsadida Vladimir Proppning ertak morfologiyasi, Jozef Kempbellning monomif nazariyasi, Mircha Eliadening muqaddas-dunyoviy (sakral-profan) hudud nazariyasi, Karl Gustav Yungning arxetipik tanqid metodikasi, Yan Assmannning madaniy xotira falsafasi va Nurulloh Chetinning adabiy matn tahlili modeli sintez qilingan holda qoʻllangan.

Qoʻlga kiritilgan natijalarga koʻra: shaxs unsurlari kontekstida qahramonlar oʻzlarining individual/xom oʻzliklaridan xalos boʻlib, ijtimoiy masʼuliyatni zimmasiga olgan ideal "botir" prototipiga aylanadi; dushman figuralari (dev, jezturnoq, mistan kampir) kollektiv tartibga tahdid soluvchi xaos yoki ichki xiyonat oʻchoqlarini gavgdalanitiradi; ot kulti esa qahramonning ratsional ongi va strategik dahosini ifodalovchi alter-ego (ikkinchi "men") vazifasini bajaradi. Makon unsurlari darajasida, syujetlarning profan (xavfsiz/oba) va sakral (sirli/yovvoyi) hudud dikotomiyasi (ikki qutbliligi) ustiga qurilganligi; "daryo/su" unsurining ontologik poklanish boʻsagʻasi, "Oqshaxon togʻi" va "toshga aylanish" motivining esa nafs tarbiyasi hamda ijtimoiy barqarorlik toblanadigan oʻziga xos inkubatsiya makoni ekanligi aniqlangan. Zamon unsurlari nuqtayi nazaridan esa xronologik vaqt toʻxtatilib, hikoyaning xotirani tirik tutuvchi mifologik "erta zamon" (mutlaq oʻtmish) davriga joylashtirilgani; inqiroz pallasida oʻzgaruvchan (bukiluvchi) vaqtning sarguzasht yakunida tashkil etiladigan va kosmik tiklanishni ramziy ifodalovchi "katta toʻy" marosimi orqali qayta tizimlashtirilishi xulosasiga kelingan. Xulosa qilib aytganda, qozoq qahramonlik ertaklarida shaxs, makon va zamon unsurlari shunchaki badiiy dekor boʻlmay, koʻchmanchi dasht ontologiyasining qadriyatlar tizimini avlod-dan-avlodga uzatuvchi semiotik va mafkuraviy kodlar tizimi ekanligi isbotlangan.

Tayanch soʻzlar: Qozoq xalq adabiyoti, Qahramonlik ertaklari, Botir oʻzligi, Madaniy xotira, Kosmik boʻsagʻa, Davriy (tsiklik) vaqt.

GIRIŞ

Sözlü kùltür ürünleri, ait oldukları toplumların tarihsel tecrübelerini, dünya görüşlerini, değerler sistemini ve estetik algısını kuşaklar arası aktaran en dinamik kùltürel bellek mekanizmalarıdır. Türk dünyası anlatı geleneğinin, özellikle de bozkır kùltür dairesinin en karakteristik halkasını oluşturan Kazak sözlü edebiyatı, kolektif hafızanın muhafaza edilmesinde ve millî kimliğin inşasında merkezî bir rol oynamıştır. Bu geleneğin en yapısal ve sembolik yoğunluğa sahip türlerinin başında ise kahramanlık masalları gelmektedir. Kazak kahramanlık masalları, sadece olağanüstü maceraların aktarıldığı eğlendirici metinler olmanın ötesinde; göçebe bozkır hayatının toplumsal kodlarını, ideal insan modelini ve kolektif varoluş mücadelesini bünyesinde barındıran birer kùltürel metindir. Bu metinlerin merkezinde yer alan *“batır” (kahraman)* figürü, toplumsal normların, cesaretin, adaletin ve fedakârlığın somutlaşmış bir projeksiyonu olarak karşımıza çıkar.

Kazak halk bilimi çalışmalarında batırlık müessesesi ve kahramanlık olgusu genellikle epik destanlar (*batır mitları* veya *kahramanlık jırları*) düzleminde ele alınmış; masal formundaki kahramanlık anlatıları ise çoğunlukla çocuk edebiyatı ya da saf fantastik unsurlar çerçevesinde değerlendirilmiştir. Oysa kahramanlık masalları, destanlara kıyasla mitolojik ve arkaik tabakayı bünyesinde daha canlı barındıran, insan psikolojisinin ve kimlik inşasının evrelerini daha sembolik bir dille aktaran yapılarıdır.

Bu çalışmada batır kimliğinin inşası; Joseph Campbell'ın *“Kahramanın Sonsuz Yolculuğu”* (Monomit) kuramı, Vladimir Propp'un *“Masaların Morfolojisi”* yöntemi ve Jan Assmann'ın *“Kùltürel Hafıza”* teorisi ekseninde disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Masallarda batırın evden ayrılışı, deryaları geçmesi ve dağlardaki fırtınalarla mücadelesi sıradan birer coğrafi

yer değiştirme değil; bireyin toplumsal bir kimlik kazanma sürecindeki “erginlenme (inisiyasyon) ritüelleri”dir. Bu süreçte kahramanın en önemli tamamlayıcısı, sıradan bir binek hayvanı olmanın ötesinde, batırın alter-egosu, koruyucu ruhu ve bozkır ontolojisinin simgesi olan “at” kùltüdür. Dolayısıyla batır kimliği; yolculuğın getirdiği psikolojik olgunlaşma ve atın sağladığı mitolojik/fiziksel destekle inşa edilerek kolektif hafızada ölümsüzleşmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, Kazak kahramanlık masallarında bireysel bir figür olarak doğan kahramanın; zorlu yolculuklar, aşılması gereken kozmik eşikler ve sadık yardımcısı/koruyucu ruhu olan “at” kùltü vasıtasıyla nasıl toplumsal bir “batır” kimliğine dönüştüğünü ortaya koymaktır. Anlatılardaki sembolik motiflerin (taş kesilme, derya geçme, fırtınayla sınanma) psikolojik ve sosyolojik arka planını çözümleyerek, batır kimliğinin Kazak kolektif hafızasındaki yerini ve bu anlatıların toplumsal kimliğin sürdürülebilirliğine sağladığı katkıyı deşifre etmek çalışmanın nihai hedefini oluşturmaktadır.

Bu araştırma, Kazak halk edebiyatının zengin külliyyatı içerisinden seçilen ve batır kimliğinin inşasını farklı yapısal yönleriyle temsil eden dört temel kahramanlık masalı ile sınırlandırılmıştır. Bu metinler: Kazak sözlü geleneğinin anıtsal yayını olan *Babalar Sözü* (Babalar Sözi) serisinin 75. cildinde yer alan “Akjan Batır” ve “Altın Aydar” masalları ile Doç. Dr. Seyfullah Yıldırım tarafından derlenerek literatüre kazandırılan “Boz Atlı Boran Batır” ve “Bayęulan” masallarıdır. Çalışmada, kahramanın kimlik inşası sürecine doğrudan etki eden “yolculuk/mekân aşımı” ve “at kùltü” motifleri dışındaki diğer ikincil motifler (örneğin aşk veya ekonomik arayışlar) araştırma kapsamının dışında tutulmuştur.

Türk ve Kazak halk bilimi literatüründe masal ve destan analizi üzerine geniş bir birikim mevcuttur. Kazakistan’da M. Auezov, A. Margulan, S. Kaskabasov ve ř. İbrayev gibi akademisyenler Kazak masallarının tasnifi, mitolojik kökenleri ve türsel özellikleri üzerine temel kaynakları oluşturmuşlardır. Türkiye’de ise Türk dünyası masalları ve kahramanlık tipolojileri üzerine Pertev Naili Boratav, Saim Sakaoęlu, Ali Berat Alptekin ve Özkul Çobanoğlu’nun yapısal ve işlevsel çalışmaları yön göstericidir. Metin çözümleme metodolojisi açısından ise Nurullah Çetin’in şiir/metin tahlili yaklaşımları ile masallardaki psikolojik derinliğin tespiti sağlanmıştır. Ancak, doğrudan *Babalar Sözü* (75. Cilt) ve Seyfullah Yıldırım derlemelerindeki batır figürlerinin, yolculuk ve at kùltü bağlamında kolektif hafıza teorileriyle birleştirilerek incelendiği spesifik bir çalışma literatürde eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Bu makale, söz konusu metinleri karşılaştırmalı bir analize tabi tutarak literatürdeki bu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

YÖNTEM

Araştırmada verilerin toplanması, çözümlemesi ve yorumlanması süreçlerinde disiplinlerarası bir metodolojik yaklaşım benimsenmiştir. Çalışmanın yöntemsel omurgasını oluşturan yaklaşımlar ve analiz teknikleri aşağıda detaylandırılmıştır:

Metin Merkezli Nitel Analiz ve Doküman İncelemesi

Araştırmanın temel veri toplama yöntemi, nitel araştırma desenlerinde sıklıkla kullanılan doküman incelemesi (document analysis) tekniğidir. Çalışmanın birincil kaynaklarını oluşturan *Babalar Sözü* (75. Cilt) külliyyatından seçilen “Akjan Batır” ve “Altın Aydar” masalları ile Doç. Dr. Seyfullah Yıldırım tarafından derlenen “Boz Atlı Boran Batır” ve “Bayęulan” masallarına ait metinler, doküman analizi süzgecinden geçirilmiştir. Bu doğrultuda metinler; olay örgüsü, motif yapısı, karakter tipolojileri ve sembolik arka plan açısından satır satır çözümlememiştir.

Tipolojik ve Karşılaştırmalı Edebiyat Yöntemi

Farklı kaynaklardan ve varyantlardan elde edilen dört masal, karşılaştırmalı (comparative) ve tipolojik analiz yöntemine tabi tutulmuştur. Bu yöntem sayesinde; Farklı anlatılardaki kahramanların (Akjan, Altın Aydar, Boran, Baygulan) “batırlaşma” süreçlerindeki benzer ve ayrılan yönler tespit edilmiş, “At” figürünün farklı masallardaki işlevsel ve mitolojik varyasyonları karşılaştırılmış, Sözlü geleneğin aktarım kanallarından (külliyyat yayını vs. şahsi saha derlemesi) kaynaklanan üslup ve muhteva dinamikleri tipolojik olarak tasnif edilmiştir.

Yapısalcı ve Mit çözümlemeci Yaklaşım (Monomit Kuramı)

Kahramanın evden ayrılışı, mekân aşımı ve geri dönüş süreçlerini yapısal bir kalıba oturtmak amacıyla Vladimir Propp’un “Masalın Morfolojisi” ile Joseph Campbell’ın “Monomit (Kahramanın Sonsuz Yolculuğu)” kuramlarından yararlanılmıştır. Masallardaki coğrafi ve kozmik engeller (derya geçme, dağ aşma, fırtınayla mücadele), Campbell’ın *Yola Çıkış (Ayrılma) - Erginlenme (Balığın Karnı / Sınavlar Yolu) - Dönüş* üçlemesi üzerinden çözümlenerek, fiziki yolculuğun aslında psikolojik ve toplumsal bir kimlik inşası (inisiyasyon) olduğu yöntemsel olarak temellendirilmiştir.

Kültürel Hafıza ve Sembolik Antropoloji Çözümlemesi

Masallarda yer alan “taş kesilme”, “ruhani derya” ve “tulpar/at” gibi arketiplerin çözümlenmesinde Jan Assmann’ın “Kültürel Hafıza” teorisi ile Mircea Eliade’nin “Kutsal ve Dindışı” bağlamındaki sembolik antropoloji yaklaşımları esas alınmıştır. Bu teorik çerçeve, metinlerdeki bireysel batır eylemlerinin, Kazak toplumunun kolektif hafızasındaki hangi mitolojik katmana ve kimlik koduna karşılık geldiğini nesnel bir biçimde açıklamaya olanak tanımıştır.

Nurullah Çetin Metin Tahlili Modeli

Metinlerin estetik, psikolojik ve anlamsal derinliğini yakalamak adına Nurullah Çetin’in edebi metin çözümleme yöntemi yapıya adapte edilmiştir. Bu model vasıtasıyla masalların sadece görünen (zahiri) olay örgüsü değil, kelimelerin ve motiflerin arkasında yatan örtük (batını) anlam katmanları, ideolojik ve kültürel değerler dizgesi ortaya çıkarılmıştır.

BULGULAR VE TARTIŞMA: KİŞİ UNSURLARI ÜZERİNDEN BATIR KİMLİĞİNİN İNŞASI

Kazak kahramanlık masallarında kişi kadrosu; anlatının ideolojik, kültürel ve mitolojik omurgasını oluşturan en temel yapı taşıdır. Nurullah Çetin’in (2017, s. 112) edebi metin tahlili modelinde vurguladığı üzere, bir anlatıdaki şahıs kadrosu salt kurmaca birer figür değil, yazarın veya kolektif şuurun topluma sunmak istediği dünya görüşünün somutlaşmış projeksiyonlarıdır. İnceleme kapsamına alınan dört masalda (*Akjan Batır, Altın Aydar, Boz Atlı Boran Batır, Baygulan*) yer alan şahıslar; protagonist (batır), antagonist (dev, jezıtnak, mistan kempir) ve yardımcı/rehber karakter (at) üçgeninde, Kazak toplumunun ideal insan modelini ve kolektif hafızasını inşa etmek üzere işlevselleştirilmiştir.

Protagonistlerin (Batırların) Karakter Arkı ve Bireyleşme Süreci

İncelenen masallardaki ana karakterlerin tamamı, anlatının başında henüz toplumsal bir statüye, bilgeliğe veya “batırlık” unvanına sahip olmayan, fevri ve olgunlaşmamış çocuk/genç figürler olarak sunulur. Bu durum, Vladimir Propp’un (2011, s. 34) masal morfolojisinde “başlangıç eksikliği” veya “zarar görme” olarak tanımladığı evreyle paralellik gösterir.

Akjan Batır ve Altın Aydar: *Babalar Sözü* (2011) külliyyatında yer alan bu iki karakter, başlangıçta aile koruması altında, dış dünyanın kaotik yapısından habersizdir. Joseph Campbell’ın (2010, s. 58) “Monomit” kuramındaki “Maceraya Çağrı” aşamasıyla yüzleştiklerinde, bireysel konfor alanlarını terk etmek zorunda kalırlar.

Boran Batır ve Bayğulan: Seyfullah Yıldırım'ın (2023) saha derlemelerinden aktarılan bu iki karakter ise bozkırın sert gerçeğiyle daha erken yaşta, doğrudan bir kriz anında (baba ölümü veya yurt istilası) karşılaşır.

Carl Gustav Jung'un (2006, s. 84) "bireyleşme süreci" (individuation) olarak adlandırdığı bu psikolojik tekâmül, masallarda kahramanların sadece fiziksel kas gücü kazanmasıyla değil, bencillikten kurtulup kamusal sorumluluk üstlenmeleriyle neticelenir. Kahraman, çocuksu arzularını feda ederek (ego ölümü) toplumsal adaleti sağlayan bir "batır" kimliğine bürünür. Kazak halkının sözlü belleğinde bu dönüşüm, bireyin değil, obanın ve ulusun bekasının kutsal olduğu aksiyolojik gerçeğini meşrulaştırır (Assmann, 2015, s. 92).

Antagonist Tipler: Kaosun ve Gölge Arketipinin Temsilcileri

Kazak kahramanlık masallarında batır kimliğinin parlaklığı ve toplumsal meşruiyeti, karşılaştığı düşman figürlerinin (antagonistlerin) gücü ve tekinsizliği ile doğrudan orantılıdır (Tablo 1). İncelenen metinlerde düşmanlar iki ana grupta tipolojize edilmiştir.

Tablo 1

Kazak kahramanlık masallarında düşman imgesi

Antagonist Tipi	İncelenen Masallardaki Karşılığı	Mitolojik / Toplumsal İşlevi
Doğaüstü/Mitolojik	Gözlü Dev (Akjan Batır)	Kontrol edilemeyen ilkel tabiat
Tehditler	Jeztırnak (Boz Atlı Boran Batır)	güçleri, medeniyet dışı kaos.
Toplumsal	Mıstan Kempir (Altın Aydar)	Düzeni içeriden sarsan ihanet odağı,
Aile İçi İhanetler	Hain Anne/Kardeş (Bayğulan)	Güven erozyonu, "Kötü Anne" imgesi

Akjan Batır masalında kahramanın karşısına çıkan Tek Gözlü Dev, Eleazar Meletinski'nin (2016, s. 143) ifadesiyle "kültür kahramanının evreni düzene sokmadan önce tasfiye etmesi gereken ilkel kaosun" metindeki somut tezahürüdür. Dev, toplumsal kaynakları (su, hayvan, insan) yutan evrensel bir tehdittir.

Boz Atlı Boran Batır masalında (Yıldırım, 2023) somutlaşan Jeztırnak (Bakır Tırnak) figürü ise Abdülkadir İnan'ın (2006, s. 67) Türk mitolojisi araştırmalarında belirttiği, ormanlık ve dağlık alanlarda yaşayan, insanı hileyle avlayan dişi iblis arketipidir. Boran Batır'ın Jeztırnak'ı tasfiye etmesi, bozkır insanının tabiatın tekinsiz ve vahşi güçleri üzerinde kurduğu kültürel egemenliği simgeler.

Daha yıkıcı olan düşman tipi ise *Altın Aydar* ve *Bayğulan* masallarında görülen Mıstan Kempir (Kötücül Cadı) ve İhanet Eden Anne/Yakın Akraba figürleridir. Jungcu psikolojide (2006, s. 115) "Gölge" arketipine denk gelen bu karakterler, dışarıdan değil, toplumun ve ailenin içinden filizlenir. Batırın bu iç düşmanları ve töreye ihanet eden figürleri cezalandırması, Kazak aile yapısında sadakatin ve soyun korunmasının ne derece hayati bir toplumsal bellek kodu olduğunu tescil eder (Kaskabasov, 1984, s. 201).

Bir Karakter ve Alter-Ego Olarak At Kültü

Kazak kahramanlık masallarında "at", salt bir binek hayvanı veya kahramanın işini kolaylaştıran sıradan bir yardımcı (donor) nesne değildir. Wilhelm Radloff'un (1995, s. 89) tarihsel tespitinde vurguladığı üzere, "Bozkır göçebesi için at, onun fiziki varlığının ayrılmaz bir yarısıdır." İncelenen metinlerde at; konuşan, akıl yürüten, geleceği sezen ve batırla kader birliği yapan müstakil bir karakter olarak inşa edilmiştir.

Boz Atlı Boran Batır masalında (Yıldırım, 2023) yer alan Boz At, Mircea Eliade'nin (1991, s. 134) şamanik inisiyasyon çalışmalarında saptadığı “göksel rehber ve koruyucu ruh (iye)” işlevini tamamen üstlenir. Kahraman henüz tehlikeyi fark etmeden onu uyaran, düşmanın hilelerini deşifre eden Boz At, aslında batırın bastırılmış rasyonel aklını ve sezgisel gücünü temsil eder. Jung'un (2006, s. 142) “Bilge İhtiyar” arketipi gibi çalışan bu at, kahramanın fevri kararlarını dengeler.

Baygulan masalında (Yıldırım, 2023, s.) karşımıza çıkan Tulpar karakteri ise olağanüstü hızı, kanatları ve deryaları tek hamlede aşma yeteneğiyle, İbrayev'in (1998, s. 77) belirttiği gibi, “batırın bozkır ontolojisindeki varoluş tescilidir”. Göçebe Kazak toplumunun kolektif hafızasında atsız bir batır, kimliksiz ve statüsüz bir bireydir (Margulan, 1985, s. 118). At ve batır, masal metinlerinde tek bir organizma gibi kenetlenir. Bu simbiyotik ilişki, bireysel bir karakterin toplumsal hafızada ebedileşmesini sağlayan en güçlü anlatı mekanizmasıdır (Assmann, 2015, s. 136).

MEKÂN UNSURLARI VE KOZMİK EŞİKLERİN ÇÖZÜMLENMESİ

Kazak kahramanlık masallarında mekân, olayların üzerinde cereyan ettiği nötr ve coğrafi bir düzlem olmanın ötesinde; anlamı üreten, kahramanın ruhsal dönüşümünü yöneten ve toplumsal kodları barındıran semiyotik bir yapıdır. Nurullah Çetin'in (2017, s. 145) metin çözümleme metodolojisinde belirttiği gibi, edebi metinlerde mekân; kahramanın iç dünyasının dışa vurumu ve ideolojik/kültürel çatışmaların somutlaştığı bir sahnedir.

Mircea Eliade'nin (1991, s. 22) *Kutsal ve Dindışı* adlı eserinde ortaya koyduğu mekânın homojen olmayışı tezi, Kazak kahramanlık masallarının mekânsal kurgusunu anlamada temel bir anahtar sunar. Anlatılarda mekân; güvenli, düzenli ve bilinen “dindışı/profan alan” (ev, oba, saray) ile tekinsiz, kaotik ve olağanüstü güçlerin hâkim olduğu “kutsal/sakral alan” (yaban, derya, dağ, mağara) şeklinde keskin bir dikotomiyle (ikilik) yapılandırılmıştır. Batır kimliğinin inşası, bu iki alan arasındaki kozmik eşiklerin aşılmasıyla mümkündür.

Altın Aydar Masalında Derya (Su) Eşiği ve Ontolojik Yeniden Doğuş

Altın Aydar masalında (Babalar Sözü, 2011) kahramanın aşmak zorunda olduğu “derya/büyük su”, Joseph Campbell'ın (2010, s. 85) monomit şemasında “İlk Eşiğin Aşılması” ve “Balığın Karnı” evrelerine karşılık gelen kriz mekânıdır. Su, mitolojik düzlemde biçimsizliği, kaosu, her şeyin kendisinden çıktığı ilk maddeyi (prima materia) ve aynı zamanda ölümü temsil eder (Eliade, 1991, s. 118).

Altın Aydar'ın atıyla birlikte deryayı geçme eylemi, sıradan bir nehir aşma eylemi değildir. Bu su, kahramanın çocuk kimliğinin boğularak yok edildiği, yerine toplumsal bir “batır” kimliğinin doğduğu ontolojik bir arınma (likidasyon) mekânıdır (Kaskabasov, 1984, s. 154). Kahraman deryanın karşı kıyısına geçtiğinde artık sıradan bir birey değil; kozmik sınırı aşmış, erginlenmiş bir batırdır. Kazak kolektif hafızasında su eşiği, göçebe toplumun tarih boyunca karşılaştığı ve aşmak zorunda olduğu büyük göç dalgalarını, coğrafi engelleri ve ulusal varoluş mücadelelerini simgeler (Assmann, 2015, s. 112).

Baygulan Masalında Akşahan Dağı ve “Taş Kesilme” Mekânı

Baygulan masalında (Yıldırım, 2023) olay örgüsünün merkezine yerleşen Akşahan Dağı, Eliade'nin (1991, s. 35) kavramsallaştırdığı anlamda bir “Kozmik Merkez” (Axis Mundi) işlevi görür. Dağ, yeryüzü ile gökyüzünü (Tengri'yi) birbirine bağlayan, kutsallığın yoğunlaştığı yerdir. Ancak bu kutsallık, içinde büyük tehlikeleri ve sınavları barındırır.

“Baygulan'ın Akşahan Dağı'nın zirvesinde maruz kaldığı şiddetli fırtına ve bu fırtınanın neticesinde yaşanan 'taş kesilme' (petrifikasyon) olayı, mekânın kahramanı dönüştürme gücünün en radikal örneğidir” (Yıldırım, 2023).

Vladimir Propp'un (2011, s. 56) masal morfolojisinde kahramanın "başkalaşım (metamorföz)" geçirdiği mekânlar, onun erginlenme sürecinin zirve noktasını oluşturur. Fırtına mekânı, kahramanın fevri ve bencil doğasını döven, onu sabra zorlayan kozmik bir fırındır. Dağın tepesinde taş kesilen Baygulan, statik bir donmuşluk içinde nefsinin çığlıklarından arınır. Taş, ölümsüzlüğün ve değişmezliğin sembolüdür (Jung, 2006, s. 167). Kahramanın bu kutsal mekânda taşlaşıp yeniden canlanması, Kazak toplumunun tarihsel felaketler (özellikle *Aktaban Şubırındı* gibi büyük yıkımlar) karşısında taş gibi dirençli kalma ve küllerinden yeniden doğma refleksinin kolektif hafızadaki coğrafi izdüşümüdür (Assmann, 2015, s. 115).

Vahşi Doğa (Yaban), Mağara ve Kaosun Tasfiyesi

Akjan Batır (Babalar Sözü, 2011) ve *Boz Atlı Boran Batır* (Yıldırım, 2023) masallarında düşmanların (Tek Gözlü Dev ve Jeztırnak) ikamet ettiği "mağara, orman ve tekinsiz yabancı alanlar", medeniyetin ve toplumsal düzenin sınırlarının bittiği yerlerdir.

Meletinski'nin (2016, s. 145) ifadesiyle, kültür kahramanının asıl görevi, bu kaotik ve vahşi mekânlara girerek oradaki şer odaklarını tasfiye etmek ve o tekinsiz alanları "insanileştirmektir". Akjan Batır'ın devin mağarasına girmesi veya Boran Batır'ın Jeztırnak ile dağlık yaban alanda savaşıması, Campbell'in (2010, s. 97) "Yeraltı Dünyasına İniş" (Nekuia) arketipiyle örtüşür. Batır, bu karanlık mekânlardaki kaos güçlerini yok ederek, yabancı alanı tekrar nizamın hâkim olduğu emniyetli bir yurt parçası haline getirir.

Mekânın bu şekilde kaostan düzene (kozmosa) doğru evrilmesi, batırın bireysel bir savaşçı olmaktan çıkıp, yurt kuran ve koruyan kolektif bir hamur haline geldiğini gösterir (Ş. İbrayev, 1998, s. 104). Serüvenin sonunda ulaşılan "saray ve toy mekânı" ise mekânsal dönüşümün son halkasıdır; burası, kazanılan zaferin kamusalallaştığı, toplumsal homeostasinin (dengenin) yeniden kurulduğu kutsal bir merkez niteliği taşır (Çobanoğlu, 2002, s. 142).

ZAMAN UNSURLARI VE MİTOLOJİK/DÖNGÜSEL ZAMANIN ÇÖZÜMLENMESİ

Kazak kahramanlık masallarında zaman, takvimsel veya kronolojik (lineer) bir süreklilik arz etmez. Aksine anlatı, tarihin dışına taşan, kendine has kuralları olan mitolojik, esnek ve döngüsel bir zaman algısı üzerine inşa edilmiştir. Nurullah Çetin'in (2017, s. 168) edebi metin çözümleme kuramında belirttiği üzere, edebi metinlerde zaman; olayların ritmini belirleyen, kahramanın dönüşüm hızını ayarlayan ve metnin ideolojik/felsefi derinliğini yapılandıran estetik bir unsurdur.

Mircea Eliade'nin (1991, s. 62) *Kutsal ve Dindışı* adlı çalışmasında kavramsallaştırdığı "kutsal zaman" (illud tempus / başlangıç zamanı) teorisi, Kazak masallarındaki zaman algısını açıklamada temel teorik zemini oluşturur. Masallarda lineer zaman (tarihsel/profan zaman) askıya alınarak, kahramanın kozmik erginlenme sürecini tamamlaması için kapıları açılan ebedi ve döngüsel bir zaman dilimine geçiş yapılır.

Anlatı Girişlerindeki Belirsiz/Mitolojik Zaman ve Tarih Dışılık

İncelenen *Akjan Batır*, *Altın Aydar*, *Boz Atlı Boran Batır* ve *Baygulan* masallarının tamamı, dinleyiciyi ve okuyucuyu tarihsel gerçeklikten koparıp mitolojik evrene taşıyan kalıplaşmış zaman ifadeleriyle başlar. *Babalar Sözü* (2011) külliyyatında sıklıkla rastlanan "*Erte zamanda...*" (*Eski zamanda*) veya "*Ertede bir batır bolıptı...*" (*Geçmişte bir batır varmış*) gibi ifadeler, Vladimir Propp'un (2011, s. 28) masal morfolojisinde "başlangıç durumu" olarak adlandırdığı, zamandan azade kılınmış bir kozmik boyuta işaret eder.

Bu belirsiz zaman kurgusu, Jan Assmann'ın (2015, s. 74) kültürel bellek teorisindeki "mutlak geçmiş" kavramıyla örtüşür. Kazak halkı, yaşanan tarihsel travmaları, savaşları ve istilaları lineer tarihin acı gerçekliğinden kurtarmak adına, idealize ettiği batır figürlerini bu ahistorik (tarih dışı) altın çağa yerleştirir. Dolayısıyla masalın başındaki "erte zaman", geçmişte yaşanıp bitmiş bir

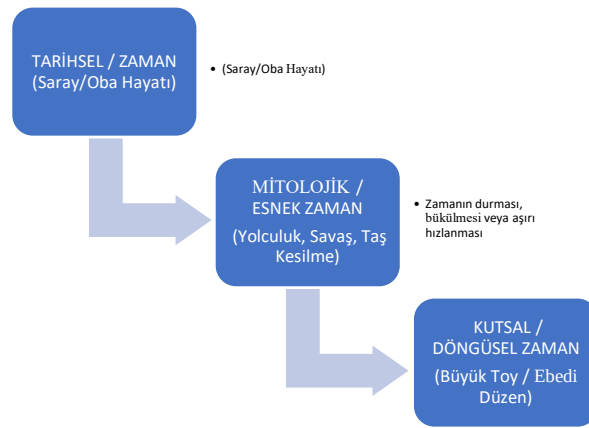
süreye değil, kolektif hafızada her an yeniden canlandırılabilir döngüsel bir “şimdi”ye karşılık gelir (Assmann, 2015, s. 78).

Sınav ve Dönüşüm Süreçlerinde Zamanın Esnemesi/Genişlemesi

Kazak kahramanlık masallarında kahramanın yola çıkmasıyla birlikte, zamanın akış hızı fiziksel dünyadan tamamen kopar. Joseph Campbell’ın (2010, s. 210) “Monomit” yapısında kahramanın yeraltı dünyasına veya bilinmeyene yaptığı seyahatlerde zaman algısının büküldüğünü belirtmesi (Şekil 1) bu masallarda yapısal bir kural olarak karşımıza çıkar.

Altın Aydar Masalında Zaman: Kahramanın deryayı aşması veya bir canavarla savaşması “günlerce, aylarca” süren tek bir ana sıkıştırılır ya da tam tersi, tek bir gecede yıllarca sürececek bir olgunlaşma yaşanır (Babalar Sözü, 2011).

Baygulan Masalında Zaman: Akşahan Dağı’nda fırtınaya yakalanıp “taş kesilme” evresine giren Baygulan’ın bu statik durumu, metinde zamanın tamamen durduğu, kronolojinin sıfırlandığı bir dönemi temsil eder (Yıldırım, 2023).

Şekil 1. Zaman kavramını çağrışımları

Carl Gustav Jung’un (2006, s. 182) “arketiplerin zamansızlığı” ilkesine göre, kahramanın taşlaşarak zamanın dışına çıkması, onun bireysel egosunun zamansal sınırlarını yıkarak kolektif bilinçaltının ebedi katmanına ulaşmasını sağlar. Batır, zamanın durduğu bu kriz anlarında olgunlaşır; fırtına dindiğinde veya taş çözüldüğünde, lineer zamana çok daha bilge ve güçlü bir aktör olarak geri döner (Çetin, 2017, s. 172).

Kozmik Zamanın Restorasyonu Olarak “Toy Zamanı”

Masalların nihai durağını oluşturan ve genellikle “*Kırk gün oyun, kırk gece toy kıldı*” kalıbıyla ifade edilen “Toy Zamanı”, döngüsel zaman algısının zirve noktasıdır. Eleazar Meletinski (2016, s. 156), mitolojik anlatılarda kahramanın kaosu yenmesinin ardından zamanın yeniden düzenlendiğini ve evrene yeni bir nizam (kozmos) verildiğini belirtir.

Kazak masallarındaki kırk gün kırk gecelik toy süresi, salt bir eğlence takvimi değildir; o, kaosun tasfiye edildiği, toplumsal adaletin tescillendiği ve kutsal zamanın (kut) oba üzerinde yeniden egemen kılındığı sembolik bir “restorasyon zamanı”dır (Ş. İbrayev, 1998, s. 112).

“Kırk sayısı, Türk dünyası sayı sembolizminde ve ritüellerinde (İnan, 2006, s. 94) bir döngünün tamamlanmasını, hamlığın bitip tamlığın/kemalin başladığı kutsal zaman eşliğini simgeler.”

Özkul Çobanoğlu’nun (2002, s. 158) halk bilimi kuramlarında “toplumsal dengenin ritüelistik zamanlarla korunması” olarak açıkladığı bu durum, batırın zafer zamanını tüm kamunun ortak zamanına dönüştürür. Masalın sonunda kronolojik zaman yeniden başlar ancak bu kez başlangıçtaki

“eksiklik veya zarar görmüşlük” hali ortadan kalkmış, batırın inşa ettiği adalet sayesinde zamanın akışı kutsanmıştır (Assmann, 2015, s. 142).

Tezinizin teorik ve ampirik derinliğini taçlandırarak, giriş bölümünde ortaya konan problematikleri nihayete erdirecek

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, Kazak sözlü kültürünün ve halk anlatı geleneğinin kurucu metinlerinden olan *Akjan Batır*, *Altın Aydar*, *Boz Atlı Boran Batır* ve *Bayğulan* masalları; kişi, mekân ve zaman unsurları düzleminde, disiplinlerarası bir metodolojiyle (morfofonksiyonel, mitokritik, psikofelsefi ve kültürel bellek kuramları) tahlil edilmiştir. Elde edilen bulgular, bu üç temel anlatı unsurunun rastgele kurgulanmış edebi dekorlar olmadığını, aksine Kazak ulusal kimliğinin ve “batırlık” kurumunun inşasına hizmet eden kodlanmış semiyotik yapılar olduğunu ortaya koymuştur.

Çalışma neticesinde ulaşılan temel sonuçlar şu başlıklar altında özetlenebilir:

Karakter Gelişimi ve Kamusallaşma: İncelenen dört masalın protagonistleri, başlangıçta toplumsal bilinçten yoksun, fevri ve bencil genç figürler iken; yaşadıkları krizler ve aşmak zorunda kaldıkları sınavlar neticesinde “ego ölümü” yaşayarak kamusal sorumluluk üstlenen ideal birer “batır” tipine dönüşmüştür. Bu dönüşüm, Kazak toplumunun bireysel çıkarları kolektif varoluşun gerisinde tutan aksiyolojik değerler sistemini onaylamaktadır.

Kaosun ve İç Tehditlerin Tasfiyesi: Antagonist karakterler incelendiğinde; doğaüstü varlıkların (Tek Gözlü Dev, Jeztırnak) tabiatın kontrol edilemeyen vahşi gücünü ve ilkel kaosu; aile içi hainlerin veya büyücü tiplerinin (Mıstan Kempir) ise toplumsal güven erozyonunu ve töreye ihaneti simgelediği görülmüştür. Batırın bu düşmanları tasfiye etmesi, toplumsal nizamın ve soyun saflığının korunması refleksinin metne yansımalarıdır.

At Kültürünün Ontolojik Rolü: Masallardaki “at” unsuru (Boz At, Tulpar), salt bir yardımcı figür değil; batırın rasyonel aklını, sezgisel derinliğini ve stratejik dehasını temsil eden bir alter-ego/bilge rehber karakter olarak kurgulanmıştır. Bozkır ontolojisinde atsız bir batırın imkânsızlığı, bu kültürün kolektif hafızadaki kurucu rolünü tescil etmektedir.

Mekânsal Dikotomi ve Eşik Teorisi: Anlatılarda mekân, “profan/güvenli alan” (oba, saray) ile “sakral/tekinsiz alan” (derya, dağ, yaban) şeklinde keskin bir ikilikle yapılandırılmıştır. Batırın kimlik kazanması, bu iki evren arasındaki kozmik eşikleri aşma becerisine bağlanmıştır.

Derya ve Akşahan Dağı’nın Sembolizmi: *Altın Aydar* masalındaki “derya”, eski kimliğin eritilip yeni kimliğin vaftiz edildiği bir geçiş riteli mekânyken; *Bayğulan* masalındaki “Akşahan Dağı”, göksel kutsallığın merkezidir. Dağın zirvesinde yaşanan “taş kesilme” motifi, kahramanın nefsinin terbiye ettiği geçici bir kuluçka/ölüm evresi işlevi görerek, Kazak halkının tarihsel felaketler karşısındaki çelikleşmiş direnç iradesini sembolize etmektedir.

Mitolojik ve Döngüsel Zaman Algısı: Masallarda lineer/tarihsel zaman askıya alınmış, anlatı “mutlak geçmiş” olarak adlandırılan mitolojik bir “erte zaman” dilimine yerleştirilmiştir. Bu durum, tarihsel travmaların esnetilerek idealize edilmesine ve kolektif hafızanın diri tutulmasına olanak tanımıştır.

Zamanın Bükülmesi ve Kozmik Restorasyon: Kahramanın sınav süreçlerinde (taş kesilme, canavarla savaşıma) zaman durmuş veya aşırı esnemiş; zaferin ardından düzenlenen “kırk gün kırk gecelik toy” ile zaman yeniden yapılandırılmıştır. Toy zamanı, kaosun bitip evrene kut ve adalet temelinde yeni bir nizamın (kozmosun) verildiği kutsal restorasyon anıdır.

ÖNERİLER

Bu çalışmanın verileri ve ulaştığı teorik sonuçlar ışığında, ileride yapılacak akademik araştırmalara yönelik şu öneriler sunulabilir:

Karşılaştırmalı Metin Analizleri: Bu çalışmada incelenen dört Kazak kahramanlık masalı, Kırgız, Altay veya Başkurt kahramanlık masalları/destanları ile kişi, mekân ve zaman parametreleri açısından karşılaştırmalı analize tabi tutularak ortak Türk dünyası şuuraltı haritası daha geniş bir ölçekte çıkarılabilir.

Dijital Beşeri Bilimler ve Coğrafi Modelleme: Masalarda zikredilen mekân unsurları ve coğrafi yönelimler, dijital beşeri bilimler (Digital Humanities) ve Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) kullanılarak haritalandırılabilir; böylece sözlü anlatılardaki zihinsel coğrafya ile gerçek coğrafya arasındaki bağlar somutlaştırılabilir.

Psikanalitik ve Toplumsal Cinsiyet Odaklı Okumalar: Anlatılarda yer alan dişi tekinsiz figürler (*Jeztırnak*, *Mıstan Kempir*) ve “İhanet Eden Anne” arketipi, Jungcu arketipsel eleştirinin yanı sıra toplumsal cinsiyet teorileri (Gender Studies) bağlamında incelenerek, bozkır kültüründe kadının sembolik evrendeki konumu daha derinlemesine tartışılabilir.

Eğitimde Kültürel Bellek Aktarımı: İdeal batır prototipinin bireysel egodan kamusal bilince geçiş eğrisi, çocuk edebiyatı ve değerler eğitimi kapsamında pedagojik birer modele dönüştürülerek günümüz eğitim müfredatlarına uyarlanabilir.

Kaynaklar

1. Assmann, J. (2015). *Kültürel hafıza: Eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik* (Çev. A. Tekin). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
2. *Babalar Sözi: Jüztomdıq [Babalar Sözü: Yüz Ciltlik]*. (2011). (Cilt 75: Batırlıq Ertegiler). Astana: Foliant.
3. Campbell, J. (2010). *Kahramanın sonsuz yolculuğu* (S. Gürses, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
4. Çetin, N. (2017). *Şiir tahlil yöntemi*. Ankara: Öncü Kitap.
5. Çobanoğlu, Ö. (2002). *Halk bilimi kuramları ve araştırma yöntemleri tarihine giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
6. Eliade, M. (1991). *Kutsal ve dindışı* (Çev. M. Ali Kılıçbay). Ankara: Gece Yayınları.
7. İbrayev, Ş. (1998). *Epos dünyası: Kazak kahramanlık destanlarının yapısı*. Ankara: AKM yayınları.
8. İnan, A. (2006). *Tarihte ve bugün şamanizm: Materyaller ve araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
9. Jung, C. G. (2006). *Arketipler ve kolektif bilinçaltı* (Çev. S. Fransız). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
10. Kaskabasov, S. (1984). *Kazakhskaya volshebnaya skazka [Kazak sihirli masalları]*. Almatı: Nauka.
11. Margulan, A. (1985). *Kazakhskoe narodnoe prikladnoe iskusstvo [Kazak halk el sanatları ve kültürü]*. Almatı: Oner.
12. Meletinski, E. M. (2016). *Mitin poetikası* (Y. Fedai, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
13. Propp, V. (2011). *Masalın morfolojisi* (Çev. M. Rifat & S. Rifat). Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
14. Radloff, W. (1995). *Proben der volksliteratur der türkischen stämme [Türk boylarının halk edebiyatından örnekler]* (Cilt III). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
15. Yıldırım, S. (Der.). (2023). *Kazak kahramanlık masalları*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi yayınları.